

DE NACHT VAN DE ANTI-JOODSE FURIE

H.W. von der Dunk*

In de nacht van 9 op 10 november 1938 brandden in het hele toenmalige Duitse rijk de synagogen, naar schatting ver boven de tweehonderd. Vele honderden winkelruiten rinkelden op het plaveisel, rond de dertigduizend joodse mannen werden gearresteerd en naar concentratiekampen gesleept, hetgeen in vele gevallen gepaard ging met fysiek geweld en mishandelingen en eenennegentig van hen werden in diezelfde nacht vermoord. Drie maanden later waren in de kampen circa duizend van de gearresteerden omgekomen. Joodse scholen en woningen werden geplunderd, huisraad op straat gesmeten en vertrapt. Bij Weimar werd een nieuw kamp, Buchenwald, opgericht om de stroom van opgepakte beter te kunnen verwerken. Van alle nachten die geschiedenis maakten, behoort de nacht van deze tot dan toe grootste pogrom uit de moderne tijd tot de meest beschamende. De mensenjacht is onder de spottende naam *Reichskristallnacht*, vanwege de schervenwinkel, bekend gebleven. Over de naamgeving van historische gebeurtenissen en de cynische, wrange, malicieuze, eufemistische, knipogende, ironische of versluierende omkering of manipulatie die daarbij onmiddellijk plaatsvindt, zou een zeer boeiende studie te schrijven zijn, die een licht kan werpen op de tactieken waarmee we de taal als lachspiegel gebruiken om ons de realiteit van het lijf te houden dan wel beter verteerbaar te maken.

Wat toen onder het mom van die naam aan diggelen werd gesmeten was uiteindelijk méér dan alleen glas en huisraad van joden. Het waren de grondslagen van moraal en menselijkheid, het was de met Duitsland verbonden voorstelling van een volk met een rijke hoogstaande cultuur, dat tot de beschaafde mensheid werd gerekend; hoezeer die ook al was aangetast door wat zich vanaf 1933 onder het hakenkruis in dat land had voltrokken. Er ging, even althans, een siddering van afschuw en verbijstering door de internationale pers en niet zelden kwam men de mening tegen dat er van een terugkeer van middeleeuwse barbaarsheid gesproken moest worden (een vergelijking waarbij overigens ten onrechte speciaal de Middeleeuwen worden geassocieerd met barbaars gedrag,

* H.W. von der Dunk (Bonn 1928) werd in 1967 benoemd tot hoogleraar in de geschiedenis na 1870 aan de Rijksuniversiteit Utrecht, van 1988 tot 1990 in de geschiedenis van de cultuur, ideeën en mentaliteit na 1500. Von der Dunk publiceerde onder andere *De organisatie van het verleden* (Bussum 1982) en *Voorbij de verboden drempel. De Shoah in ons geschiedbeeld* (Amsterdam 1990).

dat van alle tijden is). Maar die schok werd spoedig ook weer naar de achtergrond gedrongen door nieuwe dramatische gebeurtenissen en de snel versombende internationale horizon.

Formele aanleiding voor deze uitbarsting vormde de aanslag op 6 november te Parijs door de 17-jarige Herschel Grynszpan op de Duitse ambassadeeraad Vom Rath, en diens dood op 9 november. Grynszpan had wraak willen nemen op de uitdrijving van joden van Poolse oorsprong uit het Derde Rijk bij decreet van 27 oktober. Daardoor werden circa achttienduizend joden die al lang in Duitsland leefden, waaronder Grynszpans ouders, abrupt en brutaal het land uitgedreven. Aangezien Polen slechts weinigen toeliet, doolden de anderen onder erbarmelijke omstandigheden dagenlang in niemandsland. Het bericht dat Vom Rath bezweken was, bereikte de Duitse regering op de avond van 9 november, toen de nazi-leiders juist bijeen waren op de grote jaarlijkse herdenking van de Hitler-putsch uit 1923 te München. Het was Goebbels, die tot de initiatiefnemers van de snel en voortvarend opgezette wraakactie behoorde. Hitler zelf schijnt zich na afloop van de plechtigheid snel uit de voeten te hebben gemaakt en zich te hebben beperkt tot een vaag "jullie gaat je gang maar!"; een bekende tactiek, waarmee hij vermeed dat zijn sacrosancte naam in direct verband kon worden gebracht met ordinaire vernielingen en lynch-justitie. Goebbels en anderen mobiliseerden daarop de partijleiders en SA-kaders in het hele rijksgedebiet, dat inmiddels ook Oostenrijk en het Sudetenland omvatte, en de actie kwam snel op gang. Geheel onvoorbereid was men natuurlijk niet na de Parijse aanslag drie dagen tevoren. De joden en iedereen in Duitsland die geen politieke analfabeet was, begrepen onmiddellijk na het bekend worden van Grynszpan's onbesuisde daad, dat er, zeker in geval van een dodelijke afloop, zwaar onheil in de lucht hing.

Ofschoon de Kristallnacht een datum in de geschiedenis werd, was ze toch slechts de zeer zichtbare climax van een hele reeks anti-joodse maatregelen en ook gewelddadigheden op kleinere schaal, die sedert Hitler aan de macht was, eraan vooraf waren gegaan. Daar was de eerste boycot-actie met bijbehorende uitspattingen van april 1933 en honderden arrestaties, vooral onder de gegoede joodse middenstand, industriëlen, artsen, juristen en journalisten. Daar was de systematische verwijdering van joden uit alle culturele en economische belangrijke sectoren. Honderden zaten in gevangenissen of kampen, die toen nog het onbeschaamde etiket *Schutzhaft* droegen om de buitenwacht wijs te maken dat Gestapo en SS zich over hen ontfermden door ze te beschermen tegen de lynch-justitie van het volk. Daar waren de Neurenbergse wetten van september 1935, die joden scheidde van andere Duitsers, ook op het gebied van huwelijk en persoonlijk contact. Daar waren, eveneens vooral in 1935, diverse gewelddadige incidenten geweest en tenslotte had de *Anschluss* in Oostenrijk en Wenen al tot een voorproef van de november-actie geleid: openlijke vernedering, molestatie op grote schaal, talrijke zelfmoorden, door SA en SS met intens plezier begroet. Duizenden joden hadden in de loop der jaren het rijk verlaten. Die emigrantengroom had tot een toename van antisemitisme in de aangrenzende landen geleid. Economische motieven, angst voor concurrentie terwijl depressie en werkeloosheid nog niet overwonnen waren, speelden daarbij stellig mee. Ook in Nederland kon men horen dat de joden in Duitsland het er wel

naar gemaakt moesten hebben, als men hen zo behandelde. De grenzen werden gesloten voor vluchtelingen. Maar na de gebeurtenissen van 10 november stelde minister Goseling ze, onder druk van de publieke opinie, voor een beperkt contingent van achtervolgden weer tijdelijk open. Van particuliere zijde kwamen krachtige hulpacties op gang, terwijl de overheid zich doorgaans stroef bleef opstellen. Geen Nederlandse hebbelijkheid trouwens: Zwitserland - nu sinds enkele maanden ineens als nazi-collaborateur en -profiteur in het focus van de internationale publieke opinie - sloeg ook op dit punt geen fraaier figuur. Was antisemitisme hier dan in elk geval noch salonrijp noch een politiek thema, in Polen, Roemenië, Hongarije, Slowakije, het Balticum, waar jodenhaat vanouds een zeer verbreid algemeen en openlijk beleden verschijnsel was, had men onder invloed van Hitler-Duitsland na 1933 de smaak weer te pakken gekregen. Anti-joodse maatregelen, gewelddadigheden en chicanes waren in de luwte van het machtige nazi-rijk sprongsgewijs toegenomen, en de verhoogde vluchtelingenstroom na de *Anschluss* en na München (waarbij Hitler het Sudetengebied inlijfde) had die politiek extra gestimuleerd.

Omtrent de werkelijke achtergronden van de pogrom bestaan nog de nodige onduidelijkheden. De aanslag te Parijs mag dan als een onverwacht geschenk uit het nazi-Walhallen zijn gekomen, de voorafgaande vloed van provocaties en voor joden ontorende treiterige maatregelen had voor de nodige spanning gezorgd, en de bodem voor incidenten losgewoeld. Had Hitler na München, dat hij niet als een triomf beschouwde maar als een hinderlijke streek van Chamberlain om de militaire overval op Tsjecho-Slowakije te beletten, behoefte aan voorlopige afleiding? Stelde hij 'het internationale jodendom' verantwoordelijk voor de westerse bemoeienis met zijn expansieplannen of wilde hij de uitschakeling van de joden met het oog op de volgende politieke zet versnellen, de massale emigratie forceren en zo het antisemitisme elders in de wereld weer aanblazen? Wilde hij vooral het Duitse volk door een verscherpte koers in een wat militanter stemming brengen, nadat hij tot zijn diepe ergenis geconstateerd had, dat het nog allerminst rijp was voor de oorlog en Chamberlains vredespolitiek had toegejuicht? De rusteloze dynamiek van de nazi-dictatuur duldde geen langere pauze. En wat de prominente rol van Goebbels aangaat... had hij ook heel persoonlijke redenen om ineens zo actief te worden, nadat zijn positie door allerlei affaires het afgelopen jaar was verzwakt? Opmerkelijk genoeg vindt men in zijn zo minutieus bijgehouden dagboek niets over die nacht en over zijn eigen activiteiten. Wel memoreert hij zijn oproep om te stoppen met de vernieling, waarvoor de joden hem feitelijk dankbaar zouden moeten zijn, zoals de kleine minister monter aantekent.¹ Tussen hem en Göring kwam het vervolgens nog tot een aanvaring. De rijksmaarschalk, leider van de vierjarenplannen, was meer geïnteresseerd in waardevolle joodse goederen dan in hun scherven en as. Er volgde op heel die storm van vandalisme en terreur nog een unieke maatregel: de joden moesten als straf één miljard goudmark betalen voor de economische schade die door die vernielingen was ontstaan. Een novum in de historie van de pervertering der moraal en een echte nazi-vondst: de dader dwingt het slachtof-

1 *Die Tagebücher von Joseph Goebbels* III. Elke Fröhlich ed. (München 1987) 532.

fer om aan hem de schade te vergoeden, die hij zelf het slachtoffer heeft toegebracht.

Achteraf wordt heel die actie overschaduwd door de Shoah; iets dat zich toen nog nauwelijks iemand in zijn volle omvang kon voorstellen, zelfs na de ervaring van het november-pogrom. Wél betekende het een niet te negeren signaal, dat joden in Duitsland ook in fysiek opzicht niet langer veilig waren en geen enkele toekomst hadden. Ook de velen onder hen die nog altijd hardnekkig hadden vastgehouden aan hun overtuiging dat het uiteindelijk ging om een soort apartheidspolitiek, waarbij joden een geregelde minderheidsstatus zouden krijgen en dat de chicanes en brutaliteiten kinderziekten van de beweging waren, die mettertijd zouden verdwijnen, of - nog beter - dat het Hitler-regime zich niet lang meer zou kunnen handhaven, begrepen nu dat ze zo snel mogelijk een veilig heenkomen moesten zoeken. En nog steeds viel het zeer velen moeilijk om te geloven wat ze hadden gezien. De verknochtheid aan Duitsland, de innige identificatie met zijn taal en cultuur, juist bij de welvarende erudiete joodse middenstand, het vertrouwen in zijn rechtsorde en zijn beschaving, blokkeerden het inzicht in de ware aard van het nazidom. En waar dit inzicht wél aanwezig was, werd nog een scherp verschil gemaakt tussen nazi-staat en Duitsland. Nergens was het geloof in recht en civilisatie zo sterk ontwikkeld als bij de geassimileerde Duitse joden, waar het patriotisme de orthodoxie had vervangen. En zelfs de november-uitbarsting kon nog op verschillende wijzen worden geïnterpreteerd. Wat dat aangaat, staat de hele geschiedschrijving na 1945 met betrekking tot de joden in het teken van de bekende wijsheid-achteraf en een scheve optiek. Een onderscheid tussen nazi's en Duitsers, het was in 1938 een algemene, niet alleen bij veel Duitse joden gangbare these. Pas in de loop van de latere oorlog en na 1945 verloor die these haar overtuigingskracht, want ze verloor ook haar politiek nut, terwijl ze voor de verslagen Duitsers juist ineens een geloofsartikel van grote praktische waarde werd.

Terwijl de november-pogrom door Goebbels en de partij geësceneerd was, wilde de propaganda-minister het als spontane, gezonde volksuitbarsting verkopen. Het is onwaarschijnlijk dat hij zelfs ten aanzien van het hele Duitse volk, dat door zijn pers werd geïndoctrineerd, daarin is geslaagd. Voor de buitenwacht in geen geval. We beschikken over tal van getuigenissen, en zoals altijd is het beeld geschakeerd. Dat het overal geüniformeerde SA-mannen, en ook Hitlerjeugd waren, die volgens vooropgezet plan huis hielden, kon niemand ontgaan. Evenmin dat de gewone politie kennelijk niet mocht ingrijpen. Er zijn berichten over applaudiserende toeschouwers die genoten van het schouwspel van jonge gelaarde bruten die de boel kort en klein sloegen of mannen die hun vader konden zijn de huizen uitschopten en ranselden. We beschikken eveneens over berichten van luide protesten, woede en verontwaardiging en van reacties, getekend door ontzetting en diepe schaamte. Dat het om een uit de hand gelopen wraakbeweging ging en niet om een bewust door de partij gestuurde en door de staat zichtbaar getolereerde terreur-operatie, geloofde dan ook niemand die geen imbeciel was. Daar lag het zichtbaar nieuwe: tot nog toe had de uitschakeling van de joden zich voornamelijk langs bureaucratische weg voltrokken en fysieke en psychische wredeheden hadden nog achter gesloten deuren, in gevangnissen en kampen plaatsgevonden - enkele lokale uitpattingen in het

openbaar daargelaten. Wie geen joden kende of niet in hun buurt woonde, kon dat veelal zijn ontgaan. Nu echter traden staat en partij openlijk niet op als beschermer van recht en orde, maar ze verstoorden die bewust en maakten zich ongegeneerd tot drager en animator van destructiedrift. Daarbij kwamen stellig oeroude anti-joodse haatgevoelens naar boven als gewone baldadige vernielzucht. Maar de evenmin ontbrekende uitingen van protest en ontzetting toonden dat vele omstanders nog een duidelijk onderscheid maakten tussen een mischien gewenste apartheidspolitiek en een optreden van wild geworden bavianen.

En juist dat kon weer worden uitgelegd als een bewijs, dat partij en Duits volk geen eenheid vormden, zoals de propaganda almaar schetterde. Indien het gebeuren tevens een test was voor het succes van de antisemitische indoctrinatie, dan moesten de regisseurs tot de conclusie komen dat men weliswaar veel, maar nog lang niet voldoende had bereikt en dat de traditionele normen van fatsoen en geciviliseerdheid nog niet zo waren uitgeroeid als vereist. Van een toeschouwer wordt bericht dat hij destijds een groep gearresteerde joden beschreef, die werden weggevoerd: "Wat ik zag was niet één Christus maar een hele rij Christus-figuren die voorbij gingen met opgeheven hoofd, niet gebukt onder enig bewustzijn van schuld."² De pogrom kan vandaag worden gezien als een overgangsvorm: wat in vroeger eeuwen door een opgehitste bevolking placht te worden aangericht, doodslag en vervolging van een minderheid, werd nu door de partij geïmiteerd terwijl de bevolking met zeer verdeelde gevoelens toeschouwer was. Het volgende stadium zou de koele systematische massamoord worden, gecamoufleerd door een heel scherm van paragrafen, misleidend jargon en klinische, organisatorische perfectie, ergens achter prikkeldraad. Anders dan in 1938 kwam de verbijstering toen het nazi-rijk ineengestort was en ze zorgt daarom nog steeds voor sensationele discussies.

2 Geciteerd in Martin Gilbert, *The holocaust* (Londen 1986) 70.

W.K. Norbert Schmelzer.
Uit: Robbert Ammerlaan, *Het verschijnsel Schmelzer*.
Uit het dagboek van een politieke teckel (Leiden 1973).